

М.Қ.ТҰЯҚБАЕВ

XVI – XVII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖЕР АСТЫ МҮРДЕХАНАСЫ

В статье рассматриваются особенности архитектурного решения неизвестного ранее в науке подземного семейного склепа, расположенного на южной стороне мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави, вскрытого в 2000 г.

A.Yesevi Türbesi çevresinin güneyinde 2000 tarihinde keşfedilen aile mezarının mimari özellikleri araştırılmıştır.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің айналасында әр жылдары жүргізілген жер қазу, тегістеу жұмыстары кезінде бірнеше жер асты құрылыстарының кездейсоқ табылғаны мәлім. Бір бөлмеден тұратын бұл құрылыстардың үстіне кесенелер салынбағаны қызықты жәйттердің бірі. Әдетте, мұндай жер асты құрылыстары бір отбасына, не бір атаның өкілдеріне арналып салынады және бірнеше ғасыр бойы сол адамдардың қайтыс болғандарының мәйітін кіргізіп қоюға пайдаланылады. Мысалы, Рабия Сұлтан Бегім кесенесінің астындағы осындай құрылыста бес адамның мәйіті қойылған, ал 1975 ж. табылған жер асты құрылысынан жеті адамның сүйегі табылған. Бір қызығы олар көмілмей, ашық күйінде бастары-солтүстік-батысқа, беттері «құбылаға» бағытталып шалқасынан жатқызылған және барлығының дерлік табыт сияқты ағаш жәшікке (беті жабылмай) салынғаны анықталды [1] (1-сурет, 8).

Кейде бір ғана адамға арнап салынған жер асты құрылысы да кездеседі. Мысалы, 1985 ж. «Халуат» мешітінің оңтүстік жағынан осындай құрылыс табылды. Ұзындығы екі, ені бір метрдей құрылыс жерден бір метрдей көтерілген соң төбесі қырлы маяжон (арка) етіліп қышпен өріліп шыққан. Ішінде бір адамның мәйіті мұсылман ғұрпымен қойылған болып шықты; бұл да «лахатқа» жатқызылғандағыдай топырақпен көмілмей ашық жатқызылған. Яғни, осы құрылыстың өзі бұл мәйітке «лахат» қызметін атқарып тұр (1-сурет,15). Олай болса, мұндай жер асты құрылыстарын қалай атаған дұрыс болар еді. Осы уақытқа дейін археологиялық есептерде оларды «подземный склеп» деп атап келді, ал қазақ тілінде жазылған мақалаларда - «жер асты сағанасы» деп атап жүр. Біз, 1997 ж. Ахмет Ясауи кесенесінің солтүстік-шығыс бұрышынан 5-6 метр жерден аршылған тап осындай құрылысты «жер асты мүрдеханасы» деп атауды ұсынған болатынбыз (1-сурет, 11), себебі орысша «склеп» сөзінің ең жақын баламасы «мүрдехана» не «мәйітхана» болып шығады. Әрине, бұл сөз атқарған қызметіне қарай алынып отыр, өйткені «склеп» сөзі әртүрлі мағынада қолданыла беретіні айқын. Ал, «жер асты сағанасы» деген атаудың да бұл құрылысқа мүлде сәйкес келмейтіндігі айқын. Себебі, «сағана» деп құрылымы тік төрт бұрышты кірпіштен, не кесектен, не пахсадан тұрғызылған мола үстіндегі қоршауды айтады. Ал «склеп» деп мүрде қойылатын жер астындағы бөлмені атайтыны белгілі,

яғни, біздің қарастырып отырған құрылыстарымызды да «жер асты мүрдеханасы» деп атаған ләзім [2].

Ахмет Иасауи кесенесінің айналасындағы мұндай мүрдеханалар әзірге алтау, олардың екеуінің үстінде мавзолей-кесенесі бар (Рабия Сұлтан Бегім, Есім хан) (1-сурет, 2, 4), тек сегіз бұрышты кесене астында мүрдехана салынбағаны белгілі.

Егер архивке үңілсек, 50-ші жылдары кесенені қалпына келтіру жұмыстарымен Өзбек ССР-нің Мемлекеттік құрылыс басқармасының арнайы ғылыми реставрациялық шеберханасы айналысқанын көреміз. 1954 ж. кесене айналасын екі метрден аса қалыңдықта басып жатқан мәдени қабаттардан тазарту кезінде, ғимараттың солтүстік-шығыс бетінен екі жер асты мүрдеханасы табылады. Құрылыстарға алғашқы зерттеу жұмыстарын археолог (1-сурет, 10, 11) Н. Усманходжаев жүргізеді де қайта көміп кетеді. Ол кездері барлық күш Ахмет Иасауи кесенесіне жұмсалып жатқандықтан мұндай кішігірім құрылыстарға мойын бұруға мұрша болмаған. 1958 ж. археолог Н.Б. Немцева кесененің қас бетінің оңтүстік жағынан тағы бір құрылыс қалдығын аршып зерттейді. Мұның да астында мәйіттер қойылған жер асты мүрдеханасы бар екендігі анықталады [3]. 1960 ж. бұл құрылысты археолог Г.И. Пацевич Есім хан кесенесі деп жобалайды (1-сурет, 2).

1975 ж. кесененің оңтүстік батыс бетіндегі 40 метрдей жердегі XIX ғ. салынған құрылыс қалдықтарын сырып жатқан кезде тағы бір жер асты мүрдеханасы табылды. Құрылысты ғалымдар Л.Б.Ерзакович, Б. Нұрмұханбетов пен А.Ордабаев зерттеп шықты, қазіргі күні бұл ескерткіш «Белгісіз мазар» деген атпен белгілі (1-сурет, 8).

1954 ж. табылған екі жер асты мүрдеханасының біреуін (1-сурет, 11) біз 1997 ж. аршып зерттеп, қорытындысын ғылыми баспасөз беттерінде жариялаған болатынбыз. Өкінішке орай, осы беттегі екінші құрылыс (1-сурет,10) әлі күнге зерттелмей келеді. 70-ші жылдардағы қазба жұмыстарының планына қарасақ бұл жер асты мүрдеханаларының ең үлкені болып табылады (2-сурет, 2). Үлкен және Кіші Ақсарай тұстарынан салынған бұл мүрдеханалар Қазақ хандығы тарихымен тығыз байланысты болуы мүмкін.

Енді негізгі тақырыбымызға көшейік. Жоғарыда кесененің оңтүстік-батыс бетінен 1975 ж. табылған мүрдехана жайлы айтып өттік. Осы құрылыс жайлы «Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштерінің шежіресі» атты көп томдық жинақтың алғашқы томында қысқаша анықтама берілген. Анықтаманы дайындаған белгілі реставратор-ғалымдар А.Н.Проскурин мен Б.Т.Тұяқбаева тағы бір құрылыс жайлы хабарлайды, олар «К югу от безымянного мавзолея в трех метрах зафиксированы руины еще одного небольшого мавзолея»-деп жазады [4]. Осы хабарды негізге алған Түркістан археологиялық экспедициясы, Мемлекеттік құрылыс-жөндеу және қалпына келтіру басқармасы және «Әзірет Сұлтан» қорық-музейі біріге отырып,

аталған ескерткішті аршып, зерттеп, бұзылған жерлерін қалшына келтіріп қорық құрамындағы ескерткіштердің қатарына енгізуге шешім қабылдады.

2000 жылдың наурыз айының соңында анықтамада көрсетілген жерде көлемі 45 кв метрлік археологиялық қазба жұмыстары басталды. Айналадағы жер бедерінен 70 см төмен түскен соң-ақ күмбездің ұшар басы көрінді. Сонымен бірге, күмбезді қоршаған жер бетіндегі құрылыс қабырғаларының ізі де байқалды. Бұл, бір кездері жер асты мүрдеханасының үстіне салынған тік төрт бұрышты сағана құрылысының қалдығы сияқты. Сірә, қабырғаларының жоғары жағы саз кесектен қаланып ұзаққа шыдамаған болуы керек. Мұндай қоршаудың ізі екі метр тереңдіктен де (оңтүстік - шығыс беттен) табылды, бірақ бұл күйген кірпіштен тұрғызылған болып шықты (3-сурет). Әйтсе де, бұл екі қоршаудың да төменгі жағы мүрдехана қабырғаларымен байланыспайды, осыдан-ақ олардың жер асты құрылысының дәл орынын белгілеу және адам аяғы баспауынан сақтау мақсатымен тұрғызылғаны көрініп тұр. Негізінде мұндай жер асты мүрдеханаларының үстіне үлкен кесене тұрғызылуы тиіс (Есім хан, Рабия кесенелері сияқты) болатын, бірақ 1954, 1975 жж. табылған үш мүрдехана үстінен де ондай кесененің ізі де табылмады. Соған қарағанда, түрлі себептермен (саяси, экономикалық, діни) бұл мүрдеханаларға кесене мүлде салынбаған да болуы керек. Бір кездері үстінде сағана тамдары (немесе төрткұлақ там) болған да шығар, бірақ бізге дейін жетпегені анық. Біз қарастырып отырған жаңа мүрдехана үстінен табылған сағана құрылысының іздері осыған меңзейді. Байқауымызша, арнайы қазылған шұқырға мүрдехананы салып болған соң жартылай көміп, үстіне алғашқы сағана тұрғызылған. Уақыт тезінен ол сағана қираған кезде күмбездің ұшына дейін қайта көміп, екінші сағананы тұрғызған сияқты. Құрылысты толық ашу мақсатымен бұл сағана қалдықтарын бұзып алуға тура келді, сол пақта ғана мүрдехананың толық көрінісін көріп, өлшеп, зерттеуге мүмкіндік туды (4, 5-суреттер). Мұнда да әлі толық аршылмаған құрылысты көресіздер. Құрылыстың төрт бұрыш болып келген негізгі бөлігі әлі жер астында, аршыған соң оның биіктігі, қалыңдығы, және көлемі дәл анықталды (8-сурет).

Күмбес осы төрт бұрыштың үстіне «балхи» әдісімен қаланып 25-28 қатардан соң шеңберлеп қалау әдісіне ұластырылған. Төрт бұрышты бөлменің биіктігі 65-68 см ғана (9 қатар кірпіш), оның қабырғаларының өлшемі 360 см-н 410 см-ге дейін құбылады. Қалыңдығы бір жарым қатар, бірақ солтүстік батыс бетінен басқа жақтары тағы да бір, екі қатарлармен нығайтылған. Алдыңғы беті Ахмет Ясауи кесенесіне қаратып қаланып, күмбездің осы жақ бетінен есік өріліп шығарылған. Мұндай күмбесден есік шығару тәсілі тұңғыш рет кездесіп отыр. Мұнан бұрынғы 1975 жылғы және 1997 жылғы мүрдеханаларда есік төрт бұрышты бөлме қабырғасынан өріліп шығарылған болатын (Есім хан, Рабия кесенелерінің мүрдеханаларында да солай). Сонымен бірге, «балхи» әдісімен қаланған күмбездер «Халуат» жер

асты мешітінің «Ғар» бөлмесінде, Шығыс моншасының дәлізінде және 1975 жылы аршылған мүрдеханада (1-сурет, 13, 14, 8) кездеседі, бірақ оларда күмбез ұшар басына дейін осы әдіспен қаланған. Ал, мына жаңа мүрдеханада 28 қатар «балхи» әдісінен соң тағы да 13 қатар шеңберлеп қалау әдісі пайдаланылған. Ортағасырлық діни сәулет құрылыстарында кездесіп отырған бұл да бір жаңалық болып табылады. Мүмкін, Орта Азияның сәулет өнерінде бұл белгілі әдіс те шығар, әйтсе де Түркістан құрылыстарын зерттейтін сәулетші ғалымдардың есінде ұстайтын жаңалықтардың бірі екендігі даусыз (6, 7, 8-суреттер).

Күмбез көп бұрышты шеңбер түріндегі тесікпен бітіп, үстінен жалпақ тастармен (топырақ түспес үшін) жабылған. 1997 жылғы мүрдехана күмбезінің ұшар басындағы тесік те осылай жабылған болатын. Бұл тесік мүрдехана ішіндегі сыз бен ылғалдың аз да болса кемуіне әсер етері даусыз. Күмбездің жалпы биіктігі 190 см, ал төрт бұрышты қабырғамен қосып есептегенде 255-260 см-дей болады. Егер төрт бұрышты болып келетін күмбез іргесінің ұзындығын есептесек оның жақтары 360-410 см аралығында ауытқитынын байқаймыз.

Күмбезден өріп шығарылған есіктің биіктігі - 110 см, ені - 70 см. Оның табалдырығы төрт бұрышты бөлменің үстінен басталып, 10 қатар кірпішпен екі жақтауы өріліп шығарылған және 8 қатар кірпіш ішке қарай бірте - бірте жылжыта қаланып маяжон (арка) құрайды да оның үсті тағы да төрт қатар кірпішпен бастырыла қаланып жабылған. Құрылысты қалаған кірпіштердің өлшемдері 24,5 x 24,5 см-ден 26,5 x 27 см дейін құбылады. Бұл көрініс құрылысты салуға көне заманғы қираған құрылыстар кірпіштерімен қоса жаңа (XVI – XVII ғғ.) кірпіштер де пайдаланылғандығын көрсетеді.

1975 жылы бұл құрылыс тұрған жерді трактормен тегістеп, экскаватормен топырақ алғаны анық. Сол кезде құрылыстың төрт бұрышты бөлмесі мен күмбездің шығыс бұрышына үлкен зақым келген. Экскаватор қалағы бұл бұрышты опырып жіберіп, биіктігі - 170 см, ені - 70 см болатын «тесік» пайда болған. Соңынан ол жерді өз кірпішімен балшық араластырып бітеген болыпты, бірақ, қайта қалшына келтірмесе болмайтыны көрініп тұр (6-сурет).

Мүрдехана есігі де сол кездері ашылған сияқты, әдетте мұндай есіктерді саз кесекпен қалап тастайды, мұнда ағашпен және топырақпен жаба салғаны көрініп тұр. Ішке енгенімізде бұл жобамыздың шындыққа жақын екендігіне тағы да куә болдық. Жоғарыда – мүрдеханаларға мәйіттер көмілмей, еденіне қатарластырылып қойылатынын айтқанбыз, мұндағы көрініс басқаша - төрт бұрышты төменгі бөлік күмбез іргесіне дейін топырақпен толтырылыпты, ол аздай төбедегі тесіктен де жарты тоннадай топырақ құйылып, ортада үйіліп жатты.

Ақылдаса келе топырақты аршып көруге ұйғардық, бірақ бір қарыстай топырақ алынған соң-ақ бұл жұмысты тоқтатуға мәжбүр болдық. Себебі, осы деңгейге дейін көптеген адам мүрделері қалай болса солай топырақпен араластырылып көміле салған болып шықты. Бес-алты бас сүйек пен басқа да

сүйектер ешбір жүйесіз көміле салғандығына қарап, сол - 1975 жылы бұл мүрдехана айналадағы құрылыс, жер қазу кезінде кездейсоқ ашылып қалған мәйіттерді жинайтын орын болған-ау деп жобаладық. Сол жылдары Ахмет Ясауи кесенесінің айналасы екі метрге дейін төмендетіліп, көптеген мүрделер ашылып қалғандығын сол тұстары істеген жұмысшылар әлі күнге айтады. Скреперлердің соңынан жүрген жұмысшылар сүйектерді теріп алып, қазылмайтын жерлерге қайта көміп отырған. Кездейсоқ табылған бұл мүрдехана да сондай орынға айналған болуы керек.

Ал, осы мүрдехана құрылысы арнайы салынған және осында жерленген адамдар мәйіттері төменде - төрт бұрышты бөлменің еденінде жатқанында күмәніміз жоқ. Алайда, біз кейінен көмілген адамдар мүрдelerini тағы да қозғап қиянат жасамауға шешім қабылдап, сол жатқан күйінде беттерін топырақпен қайта жаптық.

Құрылыстың салынған мерзімін табылған заттарға қарап анықтауға болады. 1997 жылы Ахмет Ясауи кесенесінің осы бетінен түсірілген стратиграфиялық шурф, қала тұрғындарының бұл жерлерге XV ғасырдың басында қоныстана бастағанын көрсеткен болатын. Кейіннен XVI–XVII ғғ. бұл бетке діни құрылыстар түсе бастайды (Кіші Халуат, отбасылық мүрдеханалар, Тааратхана т.б.). XIX ғасырдың ортасында бұл жерлерге қайтадан тұрғын үйлер түскенін 1864 жылғы орыстар жасаған қала картасынан көруге болады.

Біздің аршып алған мүрдехананы қоршаған мәдени қабаттардың орналасуы да 1997 жылғы қазбаның құрылыс қабаттарының көрінісін қайталайды, яғни, XV ғ. бастап XX ғ. басымен бітеді, бірақ бұл жерлерден экскаватормен, трактормен жоғарғы мәдени қабаттар сүріліп тасталған. Сондықтан, ең жоғарғы мәдени қабат XVIII ғасырға тән болып шықты. Ал, мүрдехананың арнайы қазылған шұқырға салынып, қайтадан көміліп және оны қоршай алғашқы сағана тұрғызылғанын еске алсақ, осы сағана орналасқан мәдени қабаттар құрылыстың салынған мерзімінен хабар беретінін жобалауға болады.

Алғашқы сағана IV-яруста (2-метр тереңдік) орналасқан, бұл қабаттардан табылған керамикалық ыдыс-аяқ сынықтары мен су құятын шылашпын, екі дана мыс тиыңдар құрылыс салынған уақытты дәл көрсетеді деп есептейміз.

Түссіз және көгілдір шыңылтырмен қапталған көптеген ыдыс-аяқ сынықтарында қарамен, көкпен ақ фонға өсімдік тектес өрнектер салынған. Шылашпынның іші-сырты да осылай сәнделген, сыртында анар жемісі мен оның сабақтары, жашырақтары қарамен, көгілдір түспен салынған. Мұндай ыдыс-аяқ түрлерін Отырар және Ескі Түркістан қалаларының XVI–XVII ғғ. тән табыстарынан көптеп кездестіреміз [5]. Сонымен бірге, осы деңгейден табылған екі мыс тиыңды нумизмат ғалым Р.З. Бурнашева зерттеп, олардың XVI–XVII ғғ. жататындығын анықтады. Яғни, біз қарастырып отырған жер асты мүрдеханасы да осы кездері салынып, XVIII ғ. аяғына дейін үстінде сағана құрылысы сақталып келген. Кейінен, XIX ғ. басында әбден тозған

сағана құрылысы бұзылып, үстіне үйлер салынып кеткен сияқты. Сірә, бұл кездері мұнда кімнің жерленгені жайлы тұрғындардың есінде ештеңе қалмаған да болуы мүмкін.

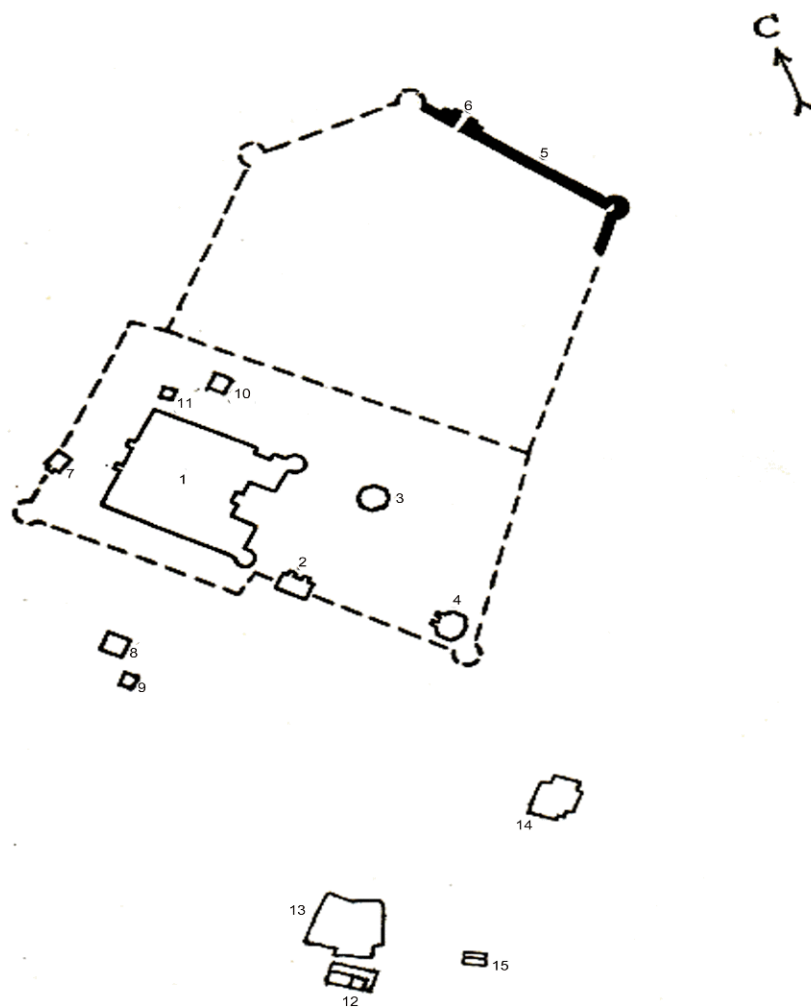
ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ермакович Л.Б., Нурмуханбетов Б., Ордабаев А. Подземное погребальное сооружение в Туркестане // Археологические исследования в Отраре. А-Ата, 1977. С.59-72.
2. Тұяқбаев М. Тағы бір жер асты құрылысы жайлы // Известия МН НАН РК, №1. 1999. С.111-115.
3. Немцева Н.Б. Археологические раскопки у комплекса Ходжа Ахмеда Ясави (1958 г.)//Известия АН Каз ССР. Сер. ист. арх.и этн. 1961 Вып.1(15).С. 90-104.
4. Проскурин А.Н., Туяқбаева Б.Т. Мазар безымянный. // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Алматы, 1994. Т.1. С.297. №590.8.
5. Туяқбаев М.К. Историческая топография и развитие городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII-XIX вв.). Алматы, 2009. С.169-174.

REZUME

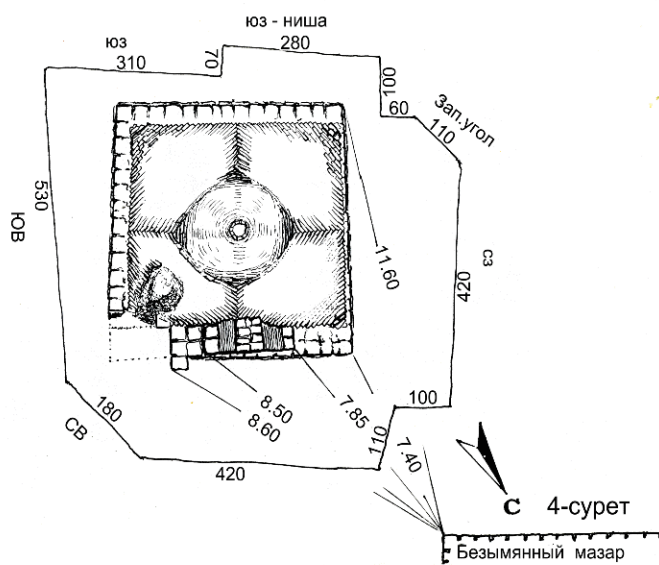
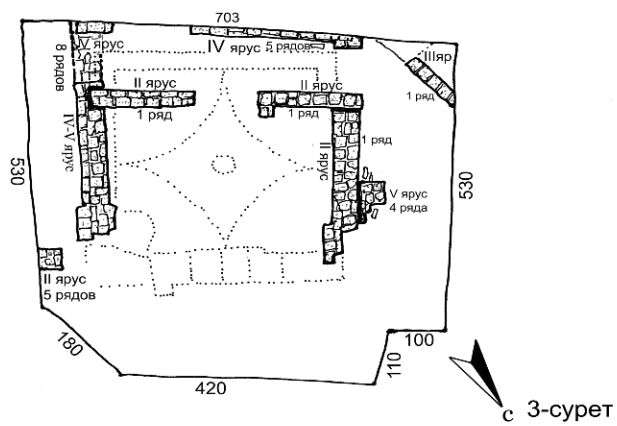
M.K.TUYAKBAYEV (Turkistan)
UNDERGROUND GRAVES OF 16-17 CENTURIES

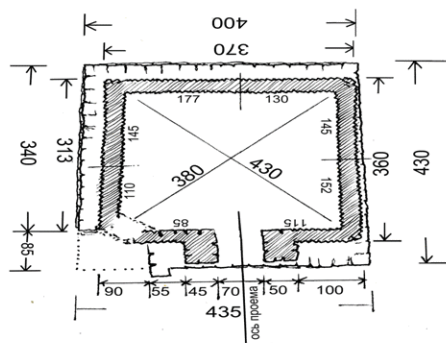
The article deals with the peculiarities of architectural decisions of earlier unknown underground family grave, which is located in the southern part of Hoja Ahmed Mausoleum, discovered in 2000.

1 - сурет

М.Қ.Тұяқбаев. XVI–XVII ғасырлардағы жер асты мүрдеханасы.

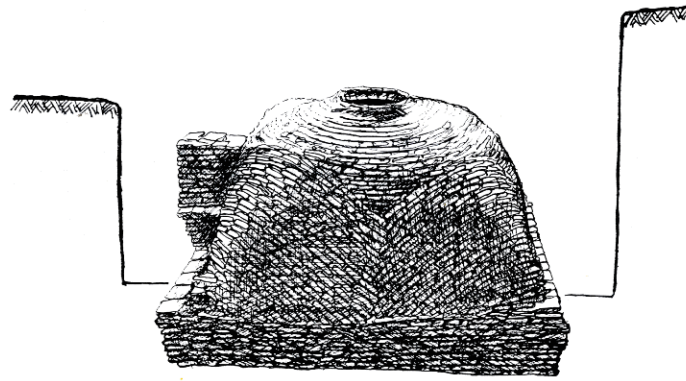

с 5-сурет

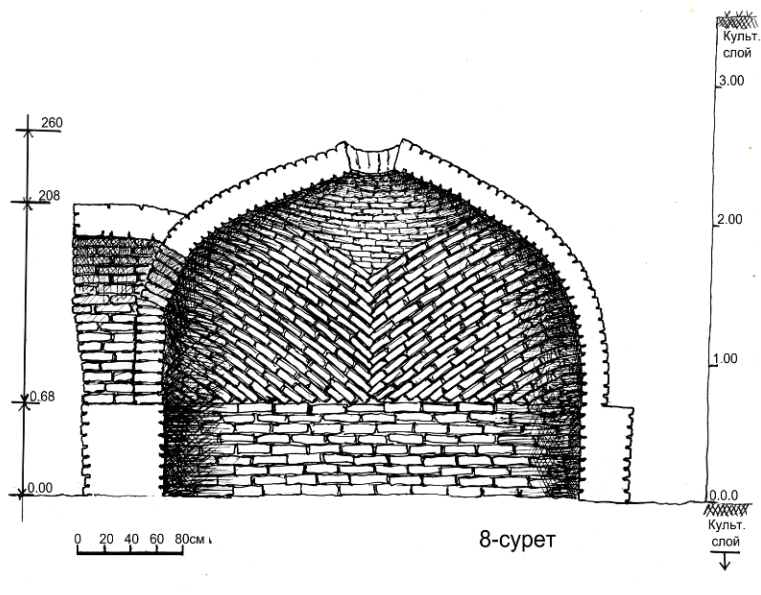

6-сурет

0 1м

7-сурет

8-сурет